

Pleidooi voor een hernieuwde kennismaking met de *podestà* literatuur¹

David Napolitano

Inleiding

In het verstedelijkte noorden en centrum van Italië ontsproten de eerste vormen van zelfbestuur aan het einde van de elfde eeuw. Dit zelfbestuur kwam tot institutionele maturiteit in de twaalfde en dertiende eeuw.² Historici delen deze drie eeuwen traditioneel op in drie fases die elk hun benaming ontleenen aan het bestuursmodel dat binnen de betrokken fase dominant was, namelijk de consulaire periode, het tijdvak van de *podestà*, en het stadium van de populaire regimes.³

In deze bijdrage richt ik mij enkel op het middelste tijdvak. Het is algemeen aanvaard dat de invoering van de *podestà* figuur aan het einde van de twaalfde eeuw een structurele verschuiving naar een professioneler stadsbestuur inluide.⁴ Naarmate het collectief, honorair en deeltijds instituut van het consulaat door een betaalde en voltijdse stadsbestuurder, de *podestà*, werd vervangen, ontstond er ook een toenemende vraag naar ondersteuning vanuit deze professionele *podestà*. Deze vraag resulteerde onder meer in de productie van de volgende vier werken: de *Oculus pastoralis*, het *Liber de regimine civitatum*, *De regimine et sapientia potestatis*, en *Li Livres dou Tresor*.

De *Oculus pastoralis* is een anoniem en onvolledig overgeleverd werkje, waarschijnlijk in de jaren 1220 geschreven, dat een inleiding op het ambt van *podestà*

¹ Dit artikel is op twee verschillende presentaties gebaseerd. Een eerste lezing vond plaats in het kader van de Eurasian Empires Summerschool (Universiteit van Amsterdam, 29-31 augustus 2012) en de tweede paper werd gehouden tijdens een Medieval Research Seminar (Universiteit van Cambridge, 8 november 2012). Ik dank alle deelnemers aan deze bijeenkomsten hartelijk voor hun boeiende commentaar en nuttige suggesties.

² Voor een algemeen overzicht van de geschiedenis van middeleeuws Italië: *New Cambridge Medieval History*, meer in het bijzonder: D. Luscombe & J. Riley-Smith (eds.), Vol. IV (c.1024-c.1198), Cambridge, Cambridge University Press, 2004, en D. Abulafia (ed.), Vol. V (c.1198-1300), Cambridge, Cambridge University Press, 1999. Voor een beknopte inleiding: D. Abulafia (ed.), *Italy in the Central Middle Ages. 1000-1300*, Oxford, Oxford University Press, 2004.

³ Zoals blijkt uit de inhoudsopgave van de volgende recente handboeken: F. Franceschi & I. Taddei, *Le città italiane nel Medioevo. XII-XIV secolo*, Bologna, Il Mulino, 2012; P. Gilli, *Villes et sociétés urbaines en Italie. Milieu XIIIe-milieu XIVe siècle*, Paris, Sedes, 2005; F. Menant, *L'Italie des communes (1100-1300)*, Paris, Belin, 2005; J.-C. Maire Vigueur & E. Faini, *Il sistema politico dei comuni italiani (secoli XII-XIV)*, Milano, Pearson Italia, 2010; G. Milani, *I comuni italiani*, Roma, Laterza, 2007; E. Occhipinti, *L'Italia dei comuni. Secoli XI-XIII*, Roma, Carocci, 2000, herdruk 2008.

⁴ D. De Rosa, *Alle origini della repubblica fiorentina. Dai consoli al 'Primo Popolo' (1172-1260)*, Firenze, Arnaud, 1995, pp. 21-22; Maire Vigueur & Faini, 'Il sistema politico', cit., p. 36.

met een reeks van modeltoespraken combineert (en om die reden geregeld aan een expert in de retorica wordt toegeschreven).⁵ Het *Liber de regimine civitatum* wordt stevast toegedicht aan een ervaren rechter (*assessor*), Giovanni da Viterbo, die het compileerde op verzoek van de Florentijnse *podestà* tot wiens gevolg hij behoorde.⁶ Geschreven tijdens *nocturnas vigiliis et rara otia* biedt dit werk een gedetailleerd script voor de ambtstermijn van de *podestà*, voorzien van de nodige modelbrieven en -toespraken.⁷ In tegenstelling tot de voorgaande werken ontstond *De regimine et sapientia potestatis* in een familiale context, rond 1245.⁸ Dit leerdicht is ook gecomponeerd door een rechter (*iudex generalis*), Orfino da Lodi, maar ditmaal pas aan het einde van zijn loopbaan in dienst van de hoogste keizerlijke regionen. Het is gericht aan zijn zoon, Marco, die op het punt stond om een soortgelijke carrière te starten. Het laatste werk, *Li Livres dou Tresor*, is een van de eerste encyclopedieën in de volkstaal, geschreven door een Florentijnse notaris, Brunetto Latini, op verzoek van een niet nader geïdentificeerde opdrachtgever, een *biau douz amis*, tijdens zijn ballingschap in Frankrijk (1260-1267).⁹ Het derde en laatste boek van dit groots opgezette educatief project behandelt het *podestà* instituut onder de titel *Des governemenz des citez* (III.73-III.105).

Ik zal vooreerst stilstaan bij de traditionele benadering van deze werken, waarbij de teksten als de enige vier overblijvende restanten van een dertiende-eeuwse *podestà* literatuur worden beschouwd.¹⁰ Vervolgens zal ik toelichten dat de groepering onder

⁵ Ik citeer uit de meest recente editie: T. Tunberg (ed.), *Oculus pastoralis*, Ph.D dissertation University of Toronto, 1986. Voor een introductie tot dit werk: D. Franceschi, 'L'Oculus pastoralis e la sua fortuna', in: *Atti della Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, 99 (1964-65), pp. 205-261. Voortbouwend op een voetnoot in een artikel van Quagliani (D. Quagliani, 'La "civitas" medievale e le sue magistrature. L'Oculus pastoralis (1222)', in: *Il pensiero politico*, XL (2007), p. 237, voetnoot 13) en verdere vindplaatsgegevens die Giordanengo genereus met mij heeft gedeeld, heb ik het bestaan van een nog onbekende, tweede versie van deze tekst kunnen bevestigen. Ik zal deze vondst, en de eruit voortvloeiende implicaties voor ons huidig begrip van deze tekst, in een binnenkort in *Madoc* te verschijnen artikel nader toelichten. Tevens werk ik aan de uitgave van een nieuwe editie van deze tekst.

⁶ De citaten komen uit de volgende editie: G. Salvemini (ed.), 'Liber de regimine civitatum', in: *Bibliotheca iuridica Medii Aevi*, III, Bononiae, 1901, pp. 215-280. Voor een introductie tot dit werk: G. Salvemini, 'Il "Liber de regimine civitatum" di Giovanni da Viterbo', in: *Giornale storico della letteratura italiana*, 41 (1903), pp. 284-303. Voor een introductie tot deze figuur: M. Sensi, 'Giovanni da Viterbo', in: *Enciclopedia dantesca*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1971, p. 194; A. Zorzi, 'Giovanni da Viterbo', in: *Dizionario Bibliografico degli Italiani*, LVI, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2001, pp. 267-272.

⁷ Citaat uit proloog: *Liber de regimine civitatum*, cit., p. 217.

⁸ Ik citeer uit de meest recente editie: S. Pozzi (ed.), 'De regimine et sapientia potestatis. Comportamento e saggezza del podestà. Introduzione, testo, traduzione e note', in: *Quaderni di studi lodigiani*, 7 (1998), pp. 1-241. Voor een introductie tot dit werk en deze figuur: A. Caretta, 'Contributo ad Orfino da Lodi', in: *Aevum*, L, 3-4 (1976), pp. 235-248; E. D'Angelo, 'Orfino da Lodi', in: *Enciclopedia Federiciana*, II, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2005, pp. 423-425.

⁹ De citaten komen uit de meest recente editie: P. Beltrami, P. Squillacioti, P. Torri & S. Vatteroni (eds.), *Tresor*, Torino, Einaudi, 2007. Voor een introductie tot deze figuur en zijn werken: A. D'Addario, 'Brunetto Latini', in: *Enciclopedia Dantesca*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1971, pp. 579-588; J. Bolton Holloway, *Twice-Told Tales. Brunetto Latini and Dante Alighieri*, New York, Peter Lang, 1993; B. Ceva, *Brunetto Latini. L'uomo e l'opera*, Milano, Riccardo Ricciardi, 1965; G. Contini, *Poeti del Duecento*, II, Milano, Riccardo Ricciardi, 1960, pp. 169-174; A. de Vincentiis, 'Le parole di ser Brunetto', in: *Atlante della letteratura italiana*, S. Luzzato & G. Pedullà (eds.), *Volume primo. Dalle origini al Rinascimento*, a cura di A. de Vincentiis, Torino, Einaudi, 2010, pp. 41-47; G. Inglese, 'Brunetto Latini', in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2005, pp. 4-12; T. Sundby, *Della vita e delle opera di Brunetto Latini*, vertaald door Rodolfo Renier, Firenze, Le Monnier, 1884.

¹⁰ Soms wordt deze canon uitgebreid tot Fra Paolino Minorita's *De regimine rectoris*. Dit werk valt echter niet alleen buiten het tijdsvak bestudeerd in deze bijdrage, maar is ook geschreven vanuit een totaal

deze specifieke gemeenschappelijke noemer door sommige onderzoekers ter discussie is gesteld, ofwel voor een bepaald werk, ofwel in het algemeen. Tot slot zal ik pleiten voor een hernieuwde kennismaking met deze teksten, met behoud van het overkoepelend *podestà*-label.¹¹

Traditionele benadering

Fritz Hertter heeft de traditionele typering in 1910 op de kaart gezet met zijn werk, *Die Podestàliteratur Italiens*.¹² Hoewel de laatste overzichtsstudies met betrekking tot deze werken reeds van het midden van de vorige eeuw dateren, namelijk een artikel uit 1944 van Albano Sorbelli en een bijdrage van Vittorio Franchini uit 1954, halen onderzoekers uit verschillende vakgebieden nog tot op de dag van vandaag deze *podestà* literatuur in hun studies aan.¹³ Een groep historici, gespecialiseerd in de geschiedenis van het politieke gedachtegoed, heeft, onder de bezielende leiding van Quentin Skinner, herhaaldelijk het belang van deze middeleeuwse werken voor het republikeinse gedachtegoed onderstreept,¹⁴ terwijl andere historici, zoals Frances Andrews, Christoph Dartmann of John Sabapathy, deze literatuur recentelijk in hun onderzoek naar politieke legitimiteit, politieke ceremonies en rituelen, en het afleggen van politieke rekenschap hebben betrokken.¹⁵

In het algemeen gaan deze auteurs uit van de overkoepelende eenheid van deze teksten, ook al erkennen zij, weliswaar in verschillende mate, de aanwezigheid van verschillen in vorm, structuur of inhoud van de werken. De *podestà* literatuur wordt meer bepaald getypeerd als de Italiaanse, republikeinse variant van het *speculum principis*.¹⁶ Hanauer spreekt van een *Podestatenspiegel*, Fenzi gebruikt de term *specchio*

verschillende optiek. In de veertiende eeuw is de *podestà* immers niet langer een centrale politieke figuur vrijelijk verkozen om een Italiaanse stad te besturen, maar nog slechts een administratieve pion aangeduid door een lokale of regionale potentaat, een *signore*.

¹¹ Deze werken worden ook wel eens besproken onder de noemer ‘traktaten *de regimine civitatum*’ – een typering die, hoewel niet geheel zonder aanknopingspunt in de middeleeuwse titulatuur van deze werken, de specifieke band tussen de inhoud van deze teksten en een bepaald type stadsbestuurder, namelijk de *podestà*, onvoldoende belicht en verder buiten beschouwing blijft.

¹² F. Hertter, *Die Podestàliteratur Italiens im 12. und 13. Jahrhundert*, Leipzig, Von B.G. Teubner, 1910.

¹³ V. Franchini, ‘Trattati “De regimine civitatum” (sec. XIII-XIV)’, in: *Recueil de la Société Jean Bodin, VI: La ville (Première partie: Institutions administratives et judiciaires)*, Bruxelles, La Librairie Encyclopédique, 1954, pp. 319-342; A. Sorbelli, ‘I teorici del reggimento comunale’, in: *Bullettino dell’Istituto storico italiano per il medio evo e Archivio Muratoriano*, 59 (1944), pp. 31-136.

¹⁴ Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought. Volume One: The Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, herdruk 2008, p. 33; Q. Skinner, *Visions of Politics. Volume 2: Renaissance Virtues*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, herdruk 2007, p. 19; P. Stacey, *Roman Monarchy and the Renaissance Prince*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, pp. 104-110; M. Viroli, *From Politics to Reason of State. The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250-1600*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, herdruk 2005, pp. 22-30.

¹⁵ F. Andrews, ‘Albertano of Brescia, Rolandino of Padua and the Rhetoric of Legitimation’, in: I. Alfonso, H. Kennedy & J. Escalona (eds.), *Building Legitimacy. Political Discourses and Forms of Legitimacy in Medieval Societies*, Leiden, Brill, 2004, p. 319; C. Dartmann, ‘Adventus ohne Stadtherr. “Herrscherinzüge” in den italienischen Stadtkommunen’, in: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 86 (2006), 70, voetnoot 10; J. Sabapathy, ‘A Medieval Officer and a Modern Mentality? *Podestà* and the Quality of Accountability’, in: *The Mediaeval Journal*, 1-2 (2011), 50, voetnoot 21 (die evenwel melding maakt van de hierna besproken invraagstelling).

¹⁶ Deze generieke term is bekend geworden dankzij het standaardwerk van W. Berges: *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Leipzig, Hiersemann, 1938. Zie ook: H.H. Anton, *Fürstenspiegel des frühen und hohen mittelalters*, Darmstadt, WBG, 2006, pp. 3-37; D. Quaglioni, ‘Il modello del principe christiano. Gli “*specula principum*” fra Medio Evo e prima Età Moderna’, in: *Modelli nella storia del pensiero politico*, I, V. Comparato (ed.), Firenze, Olschki, 1987, pp. 103-122; M. Senellart, *Les arts de gouverner. Du*

del *podestà*, terwijl Jones verwijst naar *mirrors of magistrates*.¹⁷ Anton, een autoriteit op het gebied van de vorstenspiegels, spreekt van *eine neue Form der Spiegel*.¹⁸

Kortom, deze academici definiëren het corpus in essentie als een verzameling van didactische werken, geheel of gedeeltelijk gericht op het uitleggen en illustreren van de taken en verplichtingen van een bestuurder, de *podestà* en zijn staf, belast met het bestuur van een Italiaanse stad.¹⁹

Invraagstelling

Maar onvermijdelijk hebben andere onderzoekers het bestaan van een dergelijke canon ter discussie gesteld.

Sommigen hebben zich beperkt tot het bevragen van de toekenning van dit label aan een bepaald werk. Zo heeft Tunberg de classificatie van de *Oculus pastoralis* als een handboek voor stadsbestuurders in twijfel getrokken en het werk onder de noemer van de *dicerie* ondergebracht.²⁰ Zonder zich uit te spreken over de gepastheid van dit label voor de andere werken wijst Tunberg erop dat deze werken te veel verschillen van de *Oculus pastoralis*. Het overgrote deel van laatstgenoemd werk bestaat immers uit modeltoespraken, aan het begin en slot van het werk vergezeld van enkele procedurele en morele voorschriften inzake het besturen van een stad. Hij legt ook een verband tussen de bijzondere titel van dit werk en het gebruik van soortgelijke titels, met een mystieke, religieuze, kosmische of allegorische ondertoon, voor dertiende-eeuwse traktaten over retoriek.²¹ Een andere classificatie zou zijns inziens misleidend zijn omdat een moderne lezer dan zou concluderen dat de *Oculus pastoralis* een weinig doordacht werk is, dat onvoldoende houvast biedt aan een stadsbestuurder en dat vaak van zijn onderwerp afdwaalt.

Andere academici hebben deze kritische benadering verder doorgetrokken. Zij beweren dat deze groep van teksten niet zo samenhangend en niet zo op de *podestà* toegespitst is als traditioneel wordt beweerd.²² Vooral Artifoni is de voorbije dertig jaar geregeld op *la questione della cosiddetta letteratura podestarile* terug gekomen.²³ Deze

regimen médiéval au concept du gouvernement, Paris, Du Seuil, 1995. Voor een kritische kanttekening: E.M. Jónsson, 'Les "miroirs aux princes" sont-ils un genre littéraire?', in: *Médiévales*, 51 (2006), pp. 153-166.

¹⁷ E. Fenzi, 'Brunetto Latini, ovvero il fondamento politico dell'arte della parola e il potere dell'intellettuale', in: *A scuola con ser Brunetto. Indagini sulla ricezione di Brunetto Latini dal Medioevo al Rinascimento*, I. Maffia Scariati (ed.), Firenze, Galluzzo, 2008, p. 359; G. Hanauer, 'Die Podestäliteratur', cit., p. 411; P. Jones, *The Italian City-State. From Commune to Signoria*, Oxford, Clarendon Press, 1997, herdruk 2004, pp. 486 en 530.

¹⁸ H.H. Anton, 'Fürstenspiegel', cit., p. 26.

¹⁹ V. Franchini, 'Trattati', cit., p. 319; uitgewerkt door D. Franceschi, 'L'Oculus pastoralis', cit., p. 205.

²⁰ T. Tunberg (ed.), *Oculus pastoralis*, Ph.D dissertation University of Toronto, 1986, pp. 6, 18 en 21-33; T. Tunberg, *Speeches from the Oculus pastoralis*, Toronto, The Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, pp. 4 en 6. Zie ook: E. Artifoni, 'I podestà professionali e la fondazione retorica della politica comunale', in: *Quaderni storici*, 63 (1986), pp. 698-699; T. Haye, *Oratio. Mittelalterliche Redekunst in lateinischer Sprache*, Leiden, Brill, 1999, p. 250. *Versus*: P. von Moos, 'Die italienische "ars arengandi" des 13. Jahrhunderts als Schule der Kommunikation', in: H. Brunner & N.R. Wolf (eds.), *Wissensliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Bedingungen, Typen, Publikum, Sprache*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1993, p. 75.

²¹ Tunberg, 'Oculus pastoralis', cit., p. 22; Tunberg, 'Speeches', cit., pp. 5-6. Zie ook: Sorbelli, 'Teorici', cit., p. 77. *Versus*: Quagliani, 'Principe cristiano', cit., p. 114 (die deze titulatuur met een ecclesiologische en bijbelse traditie verbindt).

²² In dezelfde zin: Sabapathy, 'Medieval Officer', cit., p. 50.

²³ E. Artifoni, 'Sull'eloquenza politica nel Duecento italiano', in: *Quaderni medievali*, 35 (1993), p. 63; *Idem*, 'Retorica e organizzazione del linguaggio politico nel Duecento italiano', in: *Le forme della*

gezaghebbende onderzoeker, die in belangrijke mate tot ons huidig begrip van het *podestà* regime heeft bijgedragen, heeft herhaaldelijk gesteld dat deze werken geen gemeenschappelijk label verdienen en dat het verkieslijk is om hen onder de algemene noemer van de didactisch-retorische literatuur onder te brengen.²⁴ Volgens hem is deze canon ofwel te breed, ofwel te eng opgezet, maar in ieder geval incoherent van aard. Het corpus is zijns inziens te breed opgezet indien het onderscheidingscriterium in de figuur van de *podestà* als doelgroep is gelegen, terwijl de groepering te eng is opgezet indien de test erin bestaat of deze literatuur alle kennis vereist voor het besturen van een stad dekt.²⁵ Deze redenering heeft navolging gekregen van andere academici, zoals bijvoorbeeld Maire Vigueur of Zorzi.²⁶

In dit verband vraag ik mij overigens af of Artifoni's positie wel zozeer een kritiek op een bepaalde groepering van teksten inhoudt, en niet eerder als een reactie tegen een bepaalde academische praktijk, een kritiek op een bepaalde leeswijze, moet worden geïnterpreteerd. Meer in het bijzonder richt Artifoni zijn pijlen vooral tegen een al te beperkte lezing van deze teksten – een academische interesse die erin bestaat om deze teksten enkel op wetenswaardigheden over institutionele structuren of administratieve praktijken na te pluizen. In dit verband vermeldt Artifoni uitdrukkelijk de werken van Salzer (1900) en Hanauer (1902) over het *podestà* instituut.²⁷ Volgens Artifoni heeft een dergelijke vorm van historische belangstelling andere mogelijke lezingen, gevoed door een bredere interesse in de politiek-culturele context van het *podestà* regime, belemmerd, en in het bijzonder een onderzoek van deze bronnen in het kader van een hoognodig onderzoek inzake stadsretoriek verhinderd.²⁸

Hernieuwde kennismaking

Voor een goed begrip van mijn positie in deze discussie wil ik vooreerst onderstrepen dat ik ten volle aanvaard dat deze werken didactische instrumenten waren. Niet voor niets werden twee auteurs reeds in de Middeleeuwen als belangrijke leermeesters herdacht. Een anoniem lofdicht op Lodi, *De laude civitatis Laude* (vv. 57-58 en 74), zet Orfino da Lodi in de schijnwerpers, terwijl Giovanni Villani's *Nuova Cronica* (VIII, 10) en Dante's *Commedia* (*Inferno*, XV) Brunetto Latini en zijn *Tresor* hebben vereeuwigd.²⁹

Maar ik volg de oproep tot een herclassificatie als didactisch-retorische literatuur niet. Hoewel ik erken dat de *podestà* literatuur veel verschuldigd is aan de retoriek – deze discipline is van in het begin in deze literatuur aanwezig, zoals overduidelijk geïllustreerd door de *Oculus pastoralis*, en vormt ook een centraal onderdeel van de andere werken (met uitzondering van het leerdicht van Orfino da Lodi) – ben ik van

propaganda politica nel Due e nel Trecento, P. Cammarosano (ed.), Rome, École française de Rome, 1994, p. 157.

²⁴ *Idem*, 'Podestà professionali', cit., pp. 687-688 en 698-705; *Idem*, 'Eloquenza politica', cit., pp. 63-65.

²⁵ *Idem*, 'Podestà professionali', cit., pp. 687-688; Artifoni, 'Eloquenza politica', cit., p. 64.

²⁶ J.-C. Maire Vigueur, 'L'ufficiale forestiero', in: *Ceti, modelli, comportamenti nella società medievale (secolo XIII-metà XIV)*, Pistoia, Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte Pistoia, 2001, p. 63; Zorzi, 'Giovanni da Viterbo', cit.

²⁷ Artifoni, 'Podestà professionali', cit., p. 710, voetnoot 10. Het gaat meer bepaald om de volgende werken: G. Hanauer, 'Das berufspodestat im dreizehnten Jahrhundert', in: *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung*, 23 (1902), pp. 377-426; E. Salzer, *Über die Anfänge der Signorie in Oberitalien: ein Beitrag zur italienischen Verfassungsgeschichte*, Berlin, Ebering, 1900.

²⁸ Artifoni, 'Eloquenza politica', cit., pp. 63-64.

²⁹ Voor deze werken, zie de volgende edities: A. Caretta (ed.), *De laude civitatis laude*, Lodi, Biancardi, 1962; G. Petrocchi (ed.), *La commedia secondo l'antica vulgata*, Milano, Mondadori, 1966-67; G. Porta (ed.), *Nuova Cronica*, Parma, Guanda, 1991.

mening dat deze werken het verdienen om als dusdanig, in hun volle complexiteit, te worden bestudeerd, in plaats van tot een aanhangsel van de retorische literatuur te worden gereduceerd. Ondanks Artifoni's aanvankelijke – en hoogst aan te bevelen – opzet om de verschillende aspecten van de politieke cultuur van het *podestà* regime te bestuderen, heeft zijn klemtoon op het belang van de retoriek in middeleeuws Italië zijn doel voorbij geschoten toen het onderstrepen van dit belangrijk verband tussen retoriek en middeleeuwse stadspolitiek overging in een volledige gelijkstelling van de kunst van het woord met het beoefenen van politiek – een tendens waarneembaar in het vroege werk van Artifoni.³⁰ Zoals Quaglioni recentelijk heeft opgemerkt in het kader van zijn studie van de *Oculus pastoralis*, verdient Artifoni alle lof voor het onderstrepen van het ontstaan van een veelzijdige politieke cultuur tijdens het *podestà* regime, maar niettegenstaande het voorgaande, is deze cultuur vervolgens in de onderzoekspraktijk hoofdzakelijk vanuit een retorisch perspectief belicht. Hieraan voegt Quaglioni toe dat een andere benadering, een andere vorm van lezing van het bronnenmateriaal, nieuwe en verrassende resultaten zou kunnen opleveren.³¹ Artifoni heeft overigens in zijn later werk – en dat spreekt voor hem – andere aspecten van deze politieke cultuur belicht, zoals het belang van het verlenen van advies binnen dit institutioneel kader, of, recentelijk, een eerste verkenning van de ethische fundamenten van deze cultuur.³²

Ofschoon ik mij dus graag aansluit bij de oproep voor een veelzijdige lezing van het bronnenmateriaal, zou ik tegelijkertijd voor een behoud van het *podestà* label durven pleiten. Het ene pleidooi hoeft het andere niet uit te sluiten.

Ik wil immers het gegeven niet negeren dat deze middeleeuwse bronnen hun eigen inhoud herhaaldelijk als *sapientia* of *doctrina potestatis* aanduiden. Deze begrippen vormen een niet onbelangrijk signaal inzake de wijze waarop deze teksten in de Middeleeuwen werden beschouwd en gebruikt.

Op het spoor gezet door een dergelijk middeleeuws signaal voel ik mij verder gesterkt in mijn positie door andere tekenen die op een besef van een literaire traditie wijzen, zoals het gebruik van programmatische titels, het centrale thema van goed bestuur belichaamd door een deugdelijk stadsbestuurder, het terugkeren van bepaalde onderwerpen (zoals de noodzaak van een onpartijdige en eerlijke rechtsbedeling) en de herhaling van bepaalde inhoud (citaten, anekdotes of spreuken).

Bijkomend gesteund door de vaststelling van onmiskenbare gevallen van tekstuele ontlening binnen deze groep van teksten – in het bijzonder tussen het werk van Giovanni da Viterbo en Brunetto latini, en, in mindere mate, met de *Oculus pastoralis* – ben ik van oordeel dat het nodig is, en blijft, om een zekere eenheid binnen de onmiskenbare diversiteit van dit bronnenmateriaal te onderkennen.³³

³⁰ Artifoni, 'Eloquenza politica', cit., p. 59; *Idem*, 'Retorica', cit., p. 161.

³¹ Quaglioni, 'La "civitas" medievale', cit., p. 239; D. Quaglioni, 'Politica e diritto al tempo di Federico II. L'Oculus pastoralis (1222) e la sapienza civile', in: *Federico II e le nuove culture (Atti del XXXI Convegno storico internazionale - Todi, 9-12 ottobre 1994)*, Spoleto, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1995, pp. 18-19.

³² E. Artifoni, 'Prudenza del consigliere. L'educazione del cittadino nel *Liber consolationis et consilii* di Albertano da Brescia (1246)', in: *Consilium. Teorie e pratiche del consigliere nella cultura medievale*, C. Casagrande, C. Crisciani & S. Vecchio (eds.), Firenze, Sismel, 2004, pp. 195-216; *Idem*, 'Tra etica e professionalità politica. La riflessione sulle forme di vita in alcuni intellettuali pragmatici del Duecento italiano', in: C. Trottmann (ed.), *Vie active et vie contemplative au Moyen Âge et au seuil de la Renaissance*, Rome, École française de Rome, 2009, pp. 403-423.

³³ Inzake de ontlening tussen *Li Livres dou Tresor* enerzijds en *Liber de regimine civitatum* en *Oculus pastoralis* anderzijds: A. Mussafia, *Sul testo del Tesoro di Brunetto Latini*, Vienna, Imperiale regia tipografia di corte e di stato, 1869, pp. 57-60; Salvemini, 'Il "liber de regimine civitatum" di Giovanni da Viterbo',

In plaats van mij te concentreren op een vroeg exemplaar van dit corpus, de *Oculus pastoralis*, om het vaag karakter van het verband met het *podestà*-label te onderstrepen of om een alternatieve, sterkere band met de retorische literatuur te promoten,³⁴ stel ik voor om alle werken nader te bekijken, met inbegrip van *De regimine civitatum* – het handboek van Giovanni da Viterbo dat juist nooit wordt vermeld wanneer het *podestà*-label ter discussie wordt gesteld.

Deze benadering stelt mij niet alleen in staat om de behandeling van andere domeinen dan de retoriek, zoals ethiek of recht, in deze werken tot zijn recht te laten komen – aspecten die tot nu toe in belangrijke mate onderbelicht zijn gebleven omwille van de reeds onderlijnde nadruk op de retorische inhoud van dit bronnenmateriaal – maar deze aanpak maakt het ook mogelijk om een kenmerk te belichten dat alle werken delen, namelijk hun specifieke functie tegen een welbepaalde communicatieve achtergrond – een kenmerk dat overigens ook weer uitdrukkelijk in de prologen of epilogen van deze werken wordt benadrukt.

De proloog van de *Oculus pastoralis* verduidelijkt bijvoorbeeld dat deze tekst is geschreven *ad utilitatem quorum, si qui quandoque ad locorum regimina sint asumpti*,³⁵ terwijl de proloog van *De regimine civitatum* aangeeft dat, dankzij dit werk, een wijs en voorzichtig man zich in de kunst van het besturen kan vervolmaken en dat degene die op dit gebied nog onbeslagen is, zich tot een ware expert kan ontpoppen.³⁶ De epiloog van *De regimine potestatis* spreekt van nieuwe onderrichtingen voor Orfino da Lodi's zoon, Marco,³⁷ en, in volleerd poëtische stijl, verzoekt Orfino in een *supplicatio auctoris* de Griekse godin van de wijsheid, Pallas Athena, om zijn zoon in de passende levenswijze van een *podestà* te onderwijzen.³⁸ In de proloog van de *Tresor* vergelijkt Brunetto Latini zijn encyclopedie niet alleen met een schatkist, maar stelt hij ook het laatste en derde boek, dat beoogt de ontvanger ervan in de kunst van het politiek bedrijven te instrueren, gelijk aan fijn goud.³⁹

Kortom, het bronnenmateriaal weerspiegelt een gradueel proces van functionele toe-eigening, codificatie en verspreiding van bestaande geleerde kennis en ervaring door een groep van overwegend juridische specialisten, politiek actief binnen een Italiaanse stad. Deze oefening was erop gericht om degenen die tot het ambt van *podestà* of lid van zijn staf waren geroepen in de uitoefening van hun functie te gidsen en te ondersteunen. Deze exercitie kreeg natuurlijk niet op één dag vorm en volgde evenmin een universeel geldend model. Afhankelijk van de concrete behoeften van de opdrachtgever kon de ondersteuning breed zijn opgezet of eerder toegespitst op een welbepaald domein. De opleiding kon binnen een familiale context plaats vinden of

cit., p. 294. Voor een omstandige kritiek op deze hypothese: Sorbelli, 'Teorici', cit., pp. 78-79, 99-100 en 106-114. Sorbelli's kritiek is evenwel niet gevolgd door latere onderzoekers. Zie: Artifoni, 'Podestà professionali', cit., pp. 712-713; Franchini, 'Trattati', cit., p. 320, voetnoot 1; Tunberg, 'Oculus pastoralis', cit., p. 119, voetnoot 11; Zorzi, 'Giovanni da Viterbo', cit.

³⁴ In deze optiek is de *incipit* van de recent ontdekte, nieuwe versie van de *Oculus pastoralis* trouwens veelzeggend: 'Incipit liber de regimine civitatum'.

³⁵ *Oculus pastoralis*, cit., p. 135.

³⁶ *Liber de regimine civitatum*, cit., p. 217. Zie ook: E. Artifoni, 'L'oratoria politica comunale e i "laici rudes et modice literati"', in: C. Dartmann, T. Scharff & C.F. Weber (eds.), *Zwischen Pragmatik und Performanz. Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur*, Turnhout, Brepols, 2011, p. 250; S. Milner, "'Le sottili cose non si possono bene aprire in volgare': Vernacular Oratory and the Transmission of Classical Rhetorical Theory in the Late Medieval Italian Communes", in: *Italian Studies*, 64 (2009), p. 229.

³⁷ *De regimine et sapientia potestatis*, cit., p. 224.

³⁸ *Ivi*, p. 104.

³⁹ *Tresor*, cit., p. 4.

eerder in het kader van de reguliere, informele ontmoetingen binnen het gevolg van de *podestà*. Het kon zelfs uitgroeien tot een sleutelonderdeel van een breder, privaat opleidingstraject. Het is precies deze functionele karakteristiek, te weten het ondersteunen van een *podestà* of een lid van zijn gevolg in de uitoefening van zijn functie, die tot het gebruik van een specifiek label voor deze teksten uitnodigt – en dit ook rechtvaardigt.⁴⁰

Deze afbakening van het bronnenmateriaal als een geheel van uit privé-initiatief ontsproten, praktijkgerichte *opuscula* of *summae* – dat wil zeggen een gestructureerde mengeling van inhoud, in meerdere of mindere mate afkomstig uit verschillende domeinen, samengebracht door specialisten vanuit een pedagogische doelstelling en specifiek gericht op de *podestà* of zijn gevolg – maakt het ook mogelijk om deze groepering van teksten te onderscheiden van andere, soms nauw gerelateerde teksten die echter niet geheel aan deze combinatie van kenmerken beantwoorden, zoals officieel afgekondigde stadscharters of -reglementeringen, theoretische traktaten over retorica, praktische handboeken inzake ethiek, of verzamelingen van modelbrieven of -toespraken.

Tegelijkertijd biedt deze functionele invalshoek – en de ermee samenhangende aandacht voor de concrete didactische context waarin de werken ontstonden – een verklaring voor de soms substantiële verschillen in vorm, structuur en inhoud van de werken. Het kan inderdaad niet worden ontkend dat er belangrijke verschillen bestaan. Zo zijn de meeste werken bijvoorbeeld geschreven als prozateksten, terwijl sommige daarentegen de versvorm hebben aangenomen. Auteurs hebben zich ook van zowel het Latijn als de volkstaal bediend. In bepaalde gevallen ligt bovendien het accent volledig op de figuur van de *podestà*, terwijl in andere ook aandacht aan de rol van de leden van zijn gevolg wordt besteed, enzovoort. Een terugkoppeling naar de historische didactische context plaatst deze verschillen echter in het juiste perspectief. Zo kan bijvoorbeeld Brunetto Latini's voorkeur voor Oud Frans in verband worden gebracht met zijn statuut als banneling in Frankrijk ten tijde van het schrijven van dit werk.⁴¹ De gedetailleerde bespreking van de verschillende leden van het gevolg van een *podestà* in Orfino da Lodi's handboek is ook makkelijker te begrijpen als men weet dat dit leerdicht is gecomponeerd door een vader, op het einde van zijn loopbaan als rechter binnen het gevolg van een *podestà*, voor zijn zoon die net op het punt stond om een soortgelijke carrière te beginnen.

Conclusie

In deze bijdrage sluit ik mij vooreerst aan bij Artifoni's algemeen pleidooi voor een veelzijdige lezing van de vier behandelde teksten. Ik val daarentegen zijn oproep tot een herclassificatie van het bronnenmateriaal onder de noemer van de didactisch-retorische literatuur niet bij. Het ene pleidooi vereist immers het andere niet.

Verwijzend naar een reeks van middeleeuwse signalen betoog ik dat het behoud van het *podestà* label nog steeds gerechtvaardigd is. Ik onderken meer bepaald in de functionele karakteristiek die deze werken gemeen hebben, namelijk het in de proloog of epiloog onderstreepte oogmerk om de *podestà* of een lid van zijn gevolg in de uitoefening van zijn opdracht te ondersteunen, het verbindende element. Tegelijkertijd

⁴⁰ Over het belang van functionele kenmerken in middeleeuwse classificaties: P. Wackers, 'There are no Genres. Remarks on the Classification of Literary Texts', in: B. Levy & P. Wackers (eds.), *Reinardus. Volume 13*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2000, pp. 245 en 248.

⁴¹ *Tresor*, cit., p. 6.

laat ik voldoende ruimte voor de onmiskenbare diversiteit binnen dit bronnenmateriaal, er onmiddellijk aan toevoegend dat deze verschillen in vorm, structuur of inhoud minder problematisch zijn indien het verband met de onderliggende historische didactische context goed voor ogen wordt gehouden.

Trefwoorden

Italië, middeleeuws stadsbestuur, *podestà*, didactische literatuur

David Napolitano promoveert aan de Universiteit van Cambridge (2011-2014). Onder begeleiding van Professor David Abulafia beoogt hij het professioneel profiel en de morele gedragscode van de dertiende-eeuwse *podestà* in kaart te brengen. Hij spitst zich daarbij toe op een vergelijking tussen het ideaalbeeld, vertolkt in de *podestà* literatuur, en de historische praktijk, en hij is in het bijzonder geïnteresseerd in de band tussen politiek en ethiek in dit tijdsgewricht.

University of Cambridge
Trinity Hall - Wychfield Site, Storey's Way
CB3 0DZ Cambridge (UK)
dphn2@cam.ac.uk

RIASSUNTO

Appello per una rinnovata lettura della letteratura podestarile

In questo articolo sostengo l'appello generale di Artifoni di esaminare a fondo il carattere multiforme della cultura politica del podestà invece di limitare l'attenzione degli studiosi agli aspetti istituzionali o amministrativi di questo ufficio. Tuttavia, non sostengo il suo appello specifico di posizionare i quattro testi esaminati sotto il denominatore della letteratura didattico-retorica. Tenendo conto di una serie di segnali contemporanei presenti in questi testi mantengo che la classificazione continuata di letteratura podestarile è giustificata. Più in particolare, sottolineo una caratteristica funzionale comune di queste opere, cioè l'obiettivo esplicito di orientare e sostenere il podestà o un membro del suo seguito nell'esercizio della sua funzione. Allo stesso tempo lascio ampio spazio per la diversità innegabile di questi testi, ma non senza sottolineare che queste differenze di forma, struttura o contenuto diventano meno problematiche se si tiene in mente il loro contesto storico e didattico.